

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
УНІВЕРСИТЕТ МАРІЇ СКЛОДОВСЬКОЇ-КЮРІ В ЛЮБЛІНІ

ОБРАЗ ДИТИНСТВА І СИСТЕМА ОСВІТИ

Том 1

*Науковий збірник праць
за результатами міжнародної співпраці:
Україна–Польща в освітньому просторі*

Луцьк-Люблін
Вежа-Друк
2013

УДК 37.014.24(477+438)(08)
ББК 74е (4УКР)ж
О-23

Рекомендовано до друку науково-методичною радою факультету психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 3 від 9 жовтня 2013 р.)

Редакційна колегія:

Валентин Рибалка (Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН
України, Київ, Україна);
Віталій Панок (Український навчально-методичний центр практичної психології
НАПН України, Київ);
Інесса Філіппова (Східноєвропейський національний університет імені Лесі
Українки, Луцьк, Україна);
Іоланта Анджеєвська (Університет Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, Польща);
Ірина Томашевська (Інститут педагогіки Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна);
Людвіга Войцеховська (Варшавський університет, Польща);
Мирослава Нічай-Дронг (Зеленогурський університет, Польща);
Оксана Іванашко (Східноєвропейський національний університет імені Лесі
Українки, Луцьк, Україна);
Роберт Пожак (Вища школа Економії та Інновацій в Любліні, Польща).

Рецензенти:

Лариса Засєкіна – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки;
Марія Ледзінська – доктор психологічних наук, професор Варшавського
університету.

Образ дитинства і система освіти : наук. зб. праць за результатами міжнар.
О-23 співпраці: Україна–Польща в освітньому просторі / Східноєвроп. нац. ун-т
ім. Лесі Українки ; Ун-т Марії Склодовської-Кюрі ; за заг. ред. І. Філіппової,
І. Анджеєвської. – Луцьк ; Люблін : Вежа-Друк. – 2013. – Т. 1. – 212 с.

ISBN 978-650-7181-02-2

Уміщено наукові статті, у яких розкрито результати міжнародної творчої
співпраці українських та польських вчених, практиків в освітньому просторі.
Для студентів, викладачів, а також усіх хто цікавиться психологічними і
педагогічними проблемами розвитку особистості та освіти.

УДК 37.014.24(477+438)(08)
ББК 74е (4УКР)ж

© Філіппова І. Ю. (укладання), 2013
© Троцюк М. В. (обкладинка), 2013

ISBN 978-650-7181-02-2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ I. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ДИТИНСТВА..	8
<i>Нічалковська Наталія</i> Способі життя родини з дітьми з особливими потребами	8
<i>Гуз Сабіна</i> Вирішення проблем опіки над малою дитиною в Польщі	12
<i>Івелеховська Івона</i> Дитина та її розвиток у педагогічній концепції Марії Монтесорі	21
<i>Гурмнова Ольга</i> Мотивація досягнень студентів з негативними психічними станами	28
<i>Курьчицька Анна, Філіппова Інесса</i> Рольові ігри. Соціалізація дошкільника як шкесення соціального досвіду в процесі гри	37
<i>Нічай-Дронг Мирослава</i> Дитина і дитинство в родині з високим соціально-економічним статусом	44
<i>Пожак Роберт</i> Оцінювання учнів та вчителів щодо шкільного самоврядування	52
<i>Рибалка Валентин</i> Роль матері та батька у вихованні дитини, розвиток в неї любові до праці та почуття власної гідності	58
<i>Руденок Алла</i> Вплив сімейних стосунків на особистість дитини	77
<i>Старчик Малгожата</i> Майбутнє дітей у перцепції батьків	85
<i>Томашевська Ірина</i> Актуальні проблеми дитинства на сучасному етипі розвитку психолого-педагогічної науки	93
<i>Центнер-Гуз Малгожата</i> Чого Івась не навчиться, того Іван не знаєме – «добре виховання» в уяві та деклараціях шестирічних дітей	98

Фенина Оксана Особливості економічної соціалізації дітей молодшого шкільного віку	111
Хомик Володимир Зрілість моральних суджень і макіавеллістських орієнтацій дітей в Чорнобильській зоні	120
РОЗДІЛ II. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ ОСВІТИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	
Анджеєвська Іоланта Професійний тренінг педагога дошкільного закладу	128
Боярчук Світлана, Чигринюк Тетяна Інтегративне навчання як засіб інтенсифікації освітньо-виховного процесу в сучасному дошкільному закладі	135
Губенко Олександр Переструктурування як важливий механізм творчості та гуманізації навчання	142
Іванашко Оксана Стереотипи суспільної свідомості по відношенню до осіб з фізичними і розумовими вадами	150
Каспрік Наталія Професійна орієнтація як важливий чинник становлення особистості	155
Ковальчук Зоряна Особливості взаємодії на рівні «вчитель»-«вчителі»	160
Матеюк Олеся, Матеюк Олег Сталий розвиток країни засобами екологічної культури особистості	168
Курило Лідія, Матвійчук Ольга Можливості, взаємодія та перспективи психологічної служби в освітньому просторі	174
Мачинська Наталія Самовиховання як необхідний елемент професійного становлення магістра у процесі його професійно-педагогічної підготовки	184
Панок Віталій Психологічна служба системи освіти України: історія, розвиток, сучасний стан	191

Козинюк Діана Інтегративне поле професійної діяльності психолога в системі освіти	196
Сурдуно Наталія Професійна мобільність як характеристика особистісно-професійного розвитку сучасного фахівця	203
НАШІ АВТОРИ	210

10. Якомога частіше усміхайтеся: це викликає позитивні емоції, спонукає до продуктивного спілкування.

11. У процесі спілкування частіше висловлюйте схвалення, заохочення.

12. Постійно розвивайте свою комунікативну пам'ять, запам'ятовуючи педагогічні ситуації, їх перебіг; систематично аналізуйте процес спілкування.

13. Враховуйте в процесі спілкування індивідуальні особливості, темперамент, характери колег.

14. Постійно удосконалюйте інструмент спілкування – власне мовлення.

Висновки та перспективи досліджень. Аналіз особливостей взаємодії на рівні вчитель-вчителі показав, що педагогічна взаємодія педагога з колегами визначається чіткою структурованістю, залежить від багатьох психологічних чинників, її ефективність зумовлена рівнем розвитку комунікативних здібностей педагога. Все це визначає рівень розвитку професіоналізму педагога, що характеризується сформованістю його професійно-педагогічної компетентності. Подальшого дослідження потребують розроблення методичних рекомендацій щодо уникнення конфліктів у взаємодії педагога з колегами.

Список використаних джерел

1. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
2. Етичні принципи професійної діяльності українського вчителя. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vsim.org/2011/etychni-pryntsypu-ukrajinsjkogo-vchytelja/>
3. Психологія та педагогіка: підручник / [Максименко С. Д., Євтух М. Б., Коваленко В. В., Цехмістер Я. В., Лазуренко О. О.] ; За ред. С. Д. Максименка. – К.: Видавничий дім «Слово», 2013. – 584 с.
4. Смирнов С. Д. Педагогіка и психология высшего образования: от деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / С. Д. Смирнов. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 400 с.
5. Чепіль М. М., Дудник Н. З. Педагогічні технології: навч. посіб. / М. М. Чепіль, Н. З. Дудник. – К.: Академвидав, 2012. – 224 с.

Матейок Олеся, Матейок Олег

СТАЛІЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ ЗАСОБАМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснюється аналіз змісту та сутності поняття сталий розвиток. Сталий розвиток розглядається як стратегія здійснення взаємопов'язаного розвитку природи, суспільства, культури і свідомості людства. Формування екологічної культури дітей розглядається як передумова реалізації стратегії сталого розвитку країни.

Ключові слова: сталий розвиток, екорозвиток, екологічна культура, екологічна свідомість.

Матейок О., Матейок О. Стабильное развитие страны средствами экологической культуры личности. В статье осуществляется анализ содержания и сущности понятия

устойчивое развитие. Устойчивое развитие рассматривается как стратегия осуществления взаимосвязанного развития природы, общества, культуры и сознания человечества. Формирование экологической культуры детей рассматривается как предпосылка реализации стратегии устойчивого развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экоразвитие, экологическая культура, экологическое сознание.

Постановка проблеми. Зростання в різних регіонах планети в глобальному масштабі екологічних, економічних та соціальних проблем є наслідком вичерпання соціально-економічних форм розвитку суспільства, що існують в межах природно-ресурсних і екологічних умов. Уперше в історії людства ресурсна та екологічна кризи досягли біосферних меж, виникла небезпека існуванню цивілізації. Щоб зупинити цю кризу, необхідно оптимізувати взаємодію людського суспільства (соціальної підсистеми) з природним середовищем (екологічною підсистемою). Одним із способів такої оптимізації є формування екологічної культури кожної особистості, починаючи з дошкільного віку.

Аналіз результатів останніх досліджень. У міжнародних документах, присвячених проблемам навколишнього середовища і гармонійного розвитку людства, велика увага приділяється екологічній культурі та свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію в світі та власне життєве середовище, їх обізнаності з можливими шляхами вирішення кризових екологічних ситуацій, з концептуальними підходами до збереження біосфери. Саме на це орієнтована Концепція сталого розвитку України [1].

Разом із усвідомленням суспільством того факту, що формування екологічної культури є однією з основних ланок в процесі подолання суперечностей в системі «суспільство-природа», з'явилися дослідження, що мають загальнотеоретичне і методологічне значення. Серед них можна відзначити роботи Н. Ф. Реймерса, М. М. Мойсеєва, І. Т. Суравегіної, А. М. Захлебного, І. Д. Зверева, Б. Т. Ліхачова, В. М. Сенкевича, Б. І. Іскакова, О. В. Киричука, А. Е. Хрупало, С. С. Соловйова, М. В. Шептуховського, Е. В. Гірусова, М. І. Дробнохода, Ф. В. Вольвача, Л. Г. Мельника, І. А. Зязюна, В. С. Крисаченка, Н. Г. Ничкало, Г. П. Пустовіт та ін.

Мета статті – охарактеризувати сутність та зміст екологічної культури особистості у межах концепції сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція сталого розвитку була прийнята ще у червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (КНСР-92) [2]. У міжнародний обіг увійшло поняття «sustainable development», яке розуміють як модель соціально-економічного розвитку, за якої досягається задоволення життєвих потреб нинішнього покоління людей без того, щоб майбутні покоління були позбавлені такої можливості через вичерпання природних ресурсів і деградацію навколишнього середовища. Саме це поняття стало основою визначення, що було представлено на конференції в Ріо-де-Жанейро [2].

На сьогодні науковці не дійшли спільної думки щодо термінології, а також самої сутності визначення проблеми сталого розвитку. Ми

відзначаємо, що найбільш якісно та доказово, на наш погляд, цей процес відповідає терміну «стійкий розвиток» (Л. Г. Мельник, Ф. В. Вольвач, М. І. Дробноход, В. Г. Дюканов). Однак, зважаючи на те, що в керівних державних документах щодо цього питання використовується термін «сталий розвиток», ми у своєму дослідженні використовуємо саме цей термін, наповнюючи його змістом поняття «стійкий розвиток».

Поняття про сталий розвиток у контексті розв'язання проблеми глобальної екологічної кризи, зазвичай, ще потребує всебічного наукового, філософського осмислення, наповнення глибоким економічним і соціально-культурним змістом. Однак, вже сьогодні це поняття увійшло до загальнопланетарного вжитку і покладено в основу всіх сучасних міркувань і уявлень про можливі шляхи й характер майбутнього розвитку окремо взятого суспільства і світової співдружності держав. Йдеться про закінчення панування монополізму людини у природі.

Концепція сталого розвитку України підкреслює, що у центрі сталого розвитку перебуває людина, яка має право на здорове і повноцінне життя в гармонії з природою [1]. Забезпечення цього вимагає зміни стереотипів цінностей розвитку, гуманізації суспільства. Т. А. Акімова та В. В. Хаскін виділяють такі принципи екорозвитку:

1. Регіональні та локальні завдання екорозвитку повинні підпорядковуватися глобальним та національним цілям попередження екологічної кризи та оптимізації середовища існування людини (принцип «мислити глобально – діяти локально»).

2. Регіональний екорозвиток включає функцію раннього попередження несприятливих екологічних тенденцій чи передбачає гарантії їх мінімізації (незнання наслідків не звільняє суспільство від відповідальності за руйнування природного середовища).

3. Цілі екорозвитку є первинними щодо цілей економічного розвитку (принцип екологічного імперативу).

4. Розміщення та розвиток матеріального виробництва на певній території повинні здійснюватись у відповідності з її економічною техноємністю (принцип еколого-економічної збалансованості).

5. Екологічна безпека суспільства тісно пов'язана з рівнем культури, освіченості та вихованості людей у цьому суспільстві [3].

Ступінь врахування майбутнього у сучасній поведінці особистості, колективу чи держави можна представити у вигляді формули (1):

$$F = I \frac{RP}{T} \quad (1)$$

де F – коефіцієнт майбутнього;

I – індекс цивілізованості – рівень культури, освіченості, вихованості;

R – ступінь ризику, ймовірність негативних наслідків;

P – інтенсивність наслідків;

T – час, передбачувана віддаленість наслідків [3].

Як видно з формули, індекс цивілізованості займає ключове місце. Від нього залежить розміщення ще одного параметра, який не наведено у

формулі, – ступінь благополуччя у майбутньому та задоволеності ним. При високому значенні індексу I благополуччя в майбутньому стає у чисельнику, а при низькому – у знаменнику. Це варто підкреслити, оскільки коефіцієнт майбутнього характеризує поведінку і звичайних людей, і структур управління, і суспільства в цілому.

Доводячи, що високий рівень екологічної культури – один із гарантів розвитку цивілізації, С. Н. Глазачев, Е. А. Когай пропонують таке її визначення: екологічна культура – це відношення людини до природного місця існування, до свого соціального оточення, ставлення до самої себе як до частини природи. Відповідно, екологічна культура характеризує способи взаємодії суспільства з природою, історичним і соціальним середовищем [4].

Цікавими є переконання Б. Т. Ліхачова, який вважає, що екологічна культура включає екологічні знання, глибоку зацікавленість у природоохоронній діяльності, грамотне її здійснення, багатство етично-естетичних відчуттів і переживань, що породжуються спілкуванням із природою [5]. Вчений розглядає екологічну культуру з різних сторін. По-перше, вона є результатом діяльності людини по перетворенню природного середовища в напрямку, що відповідає фізіологічним і соціальним потребам. Інакше кажучи, це екологізоване природне середовище буття людини, що є екологічною цінністю. По-друге, екологічна культура характеризує рівень розвитку екологічної свідомості у соціальних суб'єктів, починаючи від окремої особистості і закінчуючи людством в цілому, в якому відображено відношення до природного середовища як до життєво необхідної екологічної цінності. По-третє, екологічна культура – це творча діяльність людей щодо екологічного засвоєння природного середовища, під час якого проводяться, зберігаються, розподіляються та споживаються екологічні цінності [5, 6].

І. Д. Зверев вважає, що поняття «екологічна культура» стосується всіх сфер матеріального і духовного життя нашого суспільства, кожної людини і виражається в таких видах наукової і практичної діяльності, які забезпечують збереження і збагачення навколишнього середовища, створюють сприятливі умови для життя людини, її всебічного розвитку і вдосконалення. Екологічно культурна особистість, виходячи з переконань І. Д. Зверева, усвідомлює загальні закономірності природи і суспільства, здатна прогнозувати наслідки антропогенного втручання та природні взаємозв'язки, усвідомити шкоду споживчого відношення до природи, підпорядковує свою діяльність вимогам раціонального природокористування, піклується про поліпшення навколишнього середовища [7].

Виходячи із наведеної вище характеристики, І. Д. Зверев як найважливіший показник екологічної культури розглядає визнання багатообразної матеріальної, етично-естетичної і пізнавальної цінності природи, показником екологічної вихованості, при цьому, виступають практичні дії людини в природному середовищі, що відповідають нормам суспільної моралі [8].

І. Т. Суравегіна визначає екологічну культуру як динамічне поєднання екологічних знань, позитивного відношення до них і реальної діяльності людини у природі [8]. Вона розглядає екологічну культуру як складну рису

особистості, що включає: розуміння нею цінностей правильної поведінки в природному середовищі, усвідомлення природи як національного суспільного надбання та вміння передбачати наслідки різних впливів на неї, здатність діяти в природі згідно її законів. У цьому контексті екологічна культура особистості визначається О. Н. Захлебним як складне поняття, яке вживається для характеристики рівня відношення людини в природі. Одним з найважливіших елементів екологічної культури є система знань про природу і взаємодія людини і суспільства з природою [9].

О. В. Король розглядає екологічну культуру як якість особистості, яка є основою і кінцевим результатом виховання. Екологічна культура розуміється автором як показник такого рівня самосвідомості, який спонукав би підростаюче покоління до глибокого вивчення законів природи й екологічно-доцільної взаємодії з нею та відображав би відповідне ставлення до будь-яких змін у природному середовищі [10].

Е. Флешар розуміє екологічну культуру як особливе особистісне утворення, що складається з таких елементів як здатність бачити специфіку і складність природних явищ, знаходити в них взаємозумовлені зв'язки, знати правила поведінки з ними; цілісність знань про навколишнє середовище; здатність логічно мислити у межах екологічної безпеки; готовність до застосування законів, що охороняють навколишнє середовище; здатність до створення конструктивних етичних положень, які регулюють відносини людини з навколишнім природним середовищем; здатність нести відповідальність за збереження навколишнього середовища. На думку Е. Флешар екологічна культура включає елементи охорони навколишнього середовища; природні способи збереження здоров'я з особливим акцентом на психофізичний стан гармонійної рівноваги людини з навколишнім середовищем, здатність протистояти стресам; життєдіяльність в зовнішній і внутрішній гармонії з природним середовищем [11].

В. С. Крисаченко вважає, що екологічна культура – цілепокладаюча діяльність людини (включаючи і наслідки такої діяльності), що спрямована на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) щодо власних потреб і намірів [12]. О. В. Плахотник, розглядаючи екологічну культуру, визначає її як напрям людської діяльності і мислення, від якого істотним чином залежить нормальне існування сучасної цивілізації [13]. Л. П. Печко розмежовує три аспекти екологічної культури – культуру пізнавальної діяльності щодо засвоєння досвіду людини у відношенні до природи, культуру праці та культуру духовного спілкування з природою [14]. На думку Н. А. Пустовіт, екологічна культура включає наступні елементи – знання, уміння, відчуття; структурні елементи вищого порядку: переконання, ідеали; відносини, вважаючи, що вони знаходяться в тісному взаємозв'язку [15].

За своєю сутністю екологічна культура – своєрідний «кодекс поведінки», що є в основі екологічної діяльності. Як стверджує О. Салтовський, «... вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це

сукупність знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому її природному світі» [16].

На думку Л. Г. Мельника екологічна культура характеризується наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій щодо природи; різнобічними глибокими знаннями про навколишнє середовище (природне і соціальне); набуттям умінь і досвіду вирішення екологічних проблем; екологічним стилем мислення і відповідальним ставленням до природи і свого здоров'я; безпосередньою участю в природоохоронній діяльності; передбаченням можливих негативних наслідків природоперетворювальної діяльності людини [17].

Питання екологічного виховання та освіти населення, а особливо наймолодших, – одне з найважливіших. Мета та завдання екологічної освіти, виховання в дитячих закладах можна сформулювати таким чином [18]:

- формувати елементи наукових знань про основні екологічні фактори в розвитку живої природи та очевидні взаємозв'язки і залежності;

- виховувати у дітей діяльну любов до природи, вміння піклуватися про рослини і тварини, нетерпеливість до безглузкого псування рослин, знищення тварин;

- формувати у дошкільників вміння пізнавати взаємозв'язки у природі;

- розвивати вміння класифікувати живу природу на основі безпосереднього сприймання та аналізу зовнішніх ознак, способів їх живлення та взаємодії із середовищем;

- знайомити дітей з живими барометрами природи, пристосовуваннями рослин і тварин до змін у природі;

- знайомити дітей з перлинами народної мудрості про дбайливе ставлення до природи;

- вчити культурно поводитись у природі, та найголовнішими завданнями є формування постійної потреби в зміцненні та охороні власного здоров'я і здоров'я інших.

Висновок з даного дослідження. Таким чином, проаналізувавши заявлені розуміння цього складного феномену, ми визначаємо, що:

- 1) екологічна культура особистості – відповідне сприйняття навколишньої дійсності та ступінь відповідальності щодо неї;

- 2) екологічна культура виявляється у свідомості, мисленні, поведінці особистості;

- 3) сукупність елементів екологічної культури усіх особистостей (які складають суспільство) як якісно нове формування визначає екологічну культуру суспільства.

Проблема сталого екологічно безпечного розвитку є передусім проблемою індивідуальної та колективної свідомості, адже благополуччя людини майбутнього залежить від щохвилинової поведінки мільярдів жителів планети і завжди буде ґрунтуватись на внутрішніх етичних засадах і заборонах конкретних людей, їх здатності знаходити компроміс між своїми егоїстичними інтересами і турботою про майбутні покоління.

На нашу думку, лише висока культура (в її екологічному розумінні) уможливить збереження рівноваги особистості в суспільстві й суспільства у природі. У цьому контексті особливої уваги заслуговують освіта й виховання дітей, що разом із науковим підґрунтям становлять блок гуманітарного забезпечення переходу сучасного суспільства до суспільства сталого розвитку шляхом формування нової моралі, нового світогляду, психологічної настанови на сприйняття екологічного імперативу та цінностей суспільства як особистих цінностей. На наш погляд, це є визначальним напрямком створення не лише необхідних, але й достатніх умов реалізації стратегії сталого розвитку України, що і є перспективою подальших розвідок.

Список використаних джерел

1. Концепція сталого розвитку України: Проект. – К., 1999.
2. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
3. Акимова Т. А., Хаскин В. В. Экология. – ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
4. Глазачев С. Н., Когай Е. А. Экологическая культура и образование: очерки социальной экологии. – М.: Горизонт, 1999. – 167 с.
5. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций. – М.: Юрайт, 1998. – 452 с.
6. Лихачев Б. Т. Экология личности // Педагогика. – 1993. – № 2. – С. 19–24.
7. Экологическое образование школьников / Под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
8. Организация экологического образования в школе / Под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. – Пермь, 1990. – 148 с.
9. Захлебный А. Н. На экологической тропе. – М: Знание, 1986. – 80 с.
10. Король О. В. Формування екологічної культури учнів V-VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу «Навколишній світ»: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т пр. вихов АПН України. – К., 1999. – 19 с.
11. Флешар Е. Дидактичні основи підготовки студентів – майбутніх вчителів-біологів до реалізації екологічної освіти / Автореф. дис... д-ра пед. наук. – К., 2000. – 30 с.
12. Крисаченко В. С. Экологична культура. Теорія і практика: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 348 с.
13. Плахотник О. В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Київський ун-т Т. Шевченка. – К., 1998. – 35 с.
14. Печко Л. П. Эстетическая картина мира и школьный урок // Советская педагогика. – 1976. – № 5. – С. 29–32.
15. Пустовит Н. А. Экологическое воспитание школьников в процессе обучения сельскохозяйственному труду: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ педагогики УССР. – К., 1989. – 24 с.
16. Салтовский О. И. Основы социальной экологии: Курс лекций. – К.: МАУП, 1997. – 168 с.
17. Основы стійкого розвитку: Навчальний посібник / За заг. ред. д. е. н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
18. Український фольклор та народні традиції в житті дошкільника / Чернівецький обласний науково-методичний ін-т освіти; уклад. М. В. Бальон, О. П. Максимова; ред. Р. Й. Дуб. – Чернівці: 1996. – 48 с.